

Koncentrations- och rationaliseringsåtgärder inom den tyska och engelska industrien under kriget

DR ERIK HEINERTZ, STOCKHOLM

DK 338.987(42 + 43)
658.911(42 + 43)736

På grund av det moderna krigets totala karaktär ha i de krigförande länderna väldiga krav ställts på alla produktiva resurser. Efterfrågan på arbetskraft, råvaror, industriella anläggningar och transportmedel har ständigt stigit med krigets spridning och intensifiering.

Ju längre kriget framskridit och de militära insatserna för slutgiltiga avgöranden på alla håll måst förberedas, desto svårare har det blivit att framför allt tillgodose krigföringens behov av människor. Detta behov har i alla krig varit av dubbelsidig natur: man har behövt människor som tillverka vapen och sådana som använda dem. Detta förhållande har emellertid icke under något tidigare krig spelat en så stor roll som under det pågående "fabrikernas krig". Krigföringens mekanisering och luftkrigets utveckling ha snarare ökat än minskat anspråket på militärt utbildad personal, medan kravet på arbetskraft inom rustningsproduktionen har stigit enormt och blivit viktigare än någonsin förr. Arbetskraftens betydelse för krigföringen belyses av den intressanta uppgift, som Winant, Förenta Staternas minister i London, lämnade i början av detta år, nämligen att England i dag behöver 125 man på hemmafronten mot blott 65 under förra kriget för att försörja 100 man i vapentjänst.

Till följd av de olika produktiva tillgångarnas mer eller mindre starka begränsning ha försvarsmaktens anspråk i huvudsak måst täckas genom omflyttning från den civila till den militära sektorn. En dylik omflyttning kan ske på olika

vägar. Ettdera sker den genom fri konkurrens, i vilken staten, med överlägsna finansiella möjligheter, erbjuder det enskilda näringslivet, eller också överförs de produktiva tillgångarna genom tvång i en eller annan form. Den förstnämnda vägen, som är både osäker och förknippad med inflationsrisk, har under pågående krig i huvudsak övergivits.

Möjligheterna för att tvångsvis överföra produktionskrafterna från de civila områdena äro mångfaldiga. Tvånget kan ske med generellt verkande medel såsom skatteskärpning och penningpolitiska åtgärder samt genom speciella regleringar såsom råvarukontroll, ransonering, införande av investeringskontroll, utgallring av arbetskraft med stöd av arbetspliktslag m.m., vilka i regel vidtas i enlighet med någon prioritetsskala för de olika behoven. Den mest radikala metoden för de produktiva resursernas omflyttning, vilken huvudsakligen anlitas för frigörande av arbetskraft för rustningsproduktionen, består i direkta koncentrationspåbud inom den civila sektorn, d.v.s. påbud om stängning och eventuellt även om sammanslagning av företag.

Nedskärningen av produktionen för civila behov har hos alla stridande parter varit mycket betydande, men de ständigt stigande militära kraven kunna givetvis icke tillgodoses endast genom en fortlöpande begränsning av levnadsstandarden. Stegring av effektiviteten samt förenkling och standardisering av tillverkningen inom såväl den civila som den krigsviktiga sektorn höra därför

till de angelägnaste uppgifterna i de krigförande ländernas produktionsplanering. Inom den civila sektorn gäller det att trots koncentrationen inom industrien och knappheten på arbetskraft och råvaror försöka att i största möjliga utsträckning upprätthålla befolkningens försörjning, medan man inom rustningsproduktionen eftersträvar topprestationer såväl i snabbhet som i leveransernas omfattning.

I det följande skola huvudlinjerna av koncentrations- och rationaliseringsprocessen i Tyskland och England i stora drag skisseras, varvid uppmärksamheten främst skall riktas på de av kriget betingade statliga åtgärderna på detta område. Ämnets omfattning och svårigheten att erhålla material från de krigförande länderna medföra givetvis, att vissa luckor icke kunna undvikas ens vid en sammanfattande överblick över utvecklingen.

Tyskland

Orderspridning under krigets första skeden

Den tyska staten såg sig redan flera år före krigsutbrottet föranlåten att underkasta de civila behoven en viss begränsning. Framför allt sedan 1936, då fyraårsplanen började sättas i verket och upprustningsarbetet kommit i gång på allvar, erhöill den ekonomiska politiken i mera utpräglad form karaktären av en på krigsekonomska mål inriktad planhushållning. Med hjälp av investeringskontroll och nyetableringsspärrear främjades ur krigs- och självförsörjningssynpunkt viktigt arbete, medan utvecklingen av i detta avseende mindre betydelsefulla näringsgrenar hämmades. Samtidigt vidtogos åtgärder för att höja rationaliseringen av produktionen. Införande av arbetsplikt och utgallring ("Auskämmung") av arbetskraft ur vissa näringar såsom detaljhandeln, hantverket och byggnadsfacket företogs ävenledes före krigsutbrottet.

I september 1939 räknade de tyska myndigheterna i sina krigsberedskapsplaner med nödvändigheten av en kraftig koncentrationsprocess inom industriens civila sektor. Man ansåg sålunda, att omflyttningen av arbetskraft och råvaror från civil till krigsviktig produktion skulle nödvändiggöra att framför allt mindre och medelstora företag måste nedläggas i stor omfattning.

Man kom emellertid snart till den övertygelsen, att en mera genomgripande koncentrationsprocess i denna bemärkelse under dåvarande förhållanden varken var nödvändig eller önskvärd. I stället för att mera genomgående lägga ner mindre viktiga civila företag valde man därför att till stor del omställa dem till krigsproduktion. Denna lösning låg än närmare tillhands, då man av strategiska skäl ansåg lämpligt företa en geografisk orderspridning inom krigsproduktionen. Med denna orderspridning ("Auftragsstreuung") av-

såg man vidare att uppnå, att arbetskraft kunde användas för krigsviktiga uppgifter utan att den behövde förflyttas till annan ort. Efter segrarna i väster erhöill orderspridningen spelrum utöver Tysklands gränser, i det att rustningsorder där- efter kunde placeras även i de ockuperade ländernas industrier. En utvidgad orderspridning uppstod på så sätt, vilken i Tyskland har betecknats med "Auftragsverlagerung".

Koncentrationsåtgärderna fram till 1941

Samtidigt som orderspridningens olika former utvecklades, ägde även en icke obetydlig koncentrationsprocess inom den civila sektorn rum. Nedläggningen av företag var under perioden 1939—1941 till stor del en indirekt följd av krigsekonomska ingrepp såsom utgallringen av lämplig arbetskraft och råvarukontingenteringen. Även direkta stängningspåbud ha tillämpats, varvid förutsättningarna här för undersökts från fall till fall.

Order om nedläggning har naturligtvis framför allt givits i sådana fall, då företag i bristområden förfogat över för försvarsproduktionen lämplig arbetskraft. Företag, vilkas arbetskraft starkt gallrats och som med en återstående mindervärdig personal ej ansetts äga förutsättningar för rationell drift, varför en ineffektiv användning av råvaror måste befaras, ha oftast beordrats att inställa driften. Man har dock huvudsakligen eftersträvat att eliminera blott de företag, vilkas utrustning var omodern, och som även under normala tider måste äga ringa räntabilitet. Företag, som tack vare sin utrustning och ledningens initiativkraft kunnat omställas på försörjnings- eller krigsviktig produktion, ha däremot i regel upprätthållits. Man har även för det mesta undvikit att nedlägga företag, vilkas återstående arbetskraft till en större del ej skulle kunnat användas på annat håll. Särskild hänsyn har tagits till utpräglade exportföretag med bevarade avsättningsmarknader, vilka i regel behandlats på samma sätt som krigsviktiga företag.

Att döma efter de utbetalade understödens fördelning på industrigrenar ha nedläggningar i större omfattning bl.a. företagits inom jord- och sten-, textil-, läder-, beklädnads- och kemiska industrierna. I vissa fall ha nedläggningarna koncentrerats på särskilda branscher såväl inom som utanför nämnda industrigrenar. Så ha exempelvis inom margarinindustrien icke mindre än 140 av de vid krigsutbrottet förefintliga 180 företagen nedlagts till slutet av 1941. Inom två- och tvättmedelsindustrien nedskars antalet producerande företag med omkring hälften. Tyngdpunkten vid nedläggningsaktionen synes ha fallit inom företagens lägre storleksklasser. Man har emellertid eftersträvat att hejda en ensidig utveckling i denna riktning, då man ej alltför mycket ville rubba den bestående industriella strukturen.

Skärpt ekonomisk mobilisering

Mot bakgrunden av de militära händelserna trädde behovet av en starkt forcerad krigsproduktion från och med hösten 1941 ännu i medelpunkten för intresset. Under parollen "Leistungssteigerung" inleddes en kraftkoncentration på ett flertal områden. I samband med dessa strävanden fingo de industriella koncentrations- och rationaliseringsåtgärderna större aktualitet än någonsin tidigare. Alla skäl, som förut hade talat emot en starkare nedskärning inom den civila sektorn, måste vika för de nya och tyngre argument, som alltsedan dess tala för en sådan. Koncentrationsåtgärderna ha härefter utvidgats till så gott som hela näringslivet. Sålunda har däri bl.a. även bankväsendet inbegripits, och till och med inom den statliga förvaltningen har en viss förenkling och koncentration genomförts.

I syfte att erhålla en ändamålsenlig och generell användbar måttstock för att bedöma vilka rationaliseringsåtgärder som skola vidtas, och vilka företag som närmast skola läggas ned, ha särskilda utskott inom varje bransch verkställt ingående undersökningar rörande företagens effektivitet.

För cigarrettindustriens vidkommande valdes exempelvis en synnerligen enkel måttstock och en lika enkel koncentrationsmetod. Man rättade sig nämligen efter antalet tillverkade cigaretter per arbetare och dag. Vid företagets nedläggande gick man mycket schematiskt fram, i det att ett "kritiskt" produktionskvantum fastställdes, och alla företag, som icke uppnådde detta, stängdes utan avseende på tradition, märkenas kvalitet eller företagets betydelse för marknaden.

De måttstockar och koncentrationsmetoder, som tillämpats inom andra industrier, ha emellertid icke varit fullt ut lika enkla men ha likväl varit synnerligen schematiska. Inom beklädnadsindustrin använde man sig av beräkningar rörande tillverkningstiden för varje produkt, varvid hänsyn naturligtvis måste tas till varans kvalitet och en del andra omständigheter. De olika tillverkningstiderna jämfördes med topp- och medelprestationerna inom varje tillverkningsgren, varefter företaget i dess helhet närmare prövades.

Att döma efter de få exempel som offentliggjorts och efter allmännare uppgifter synes nedlägningsaktionen under 1942 vara av mycket radikal art. Den synes för övrigt även nu i stor utsträckning ha gått ut över de mindre företagen. Förutom samtliga de dvärgföretag, som förefunnits inom cigarrettindustrin, nedlades två tredjedelar av företagen. Härvid stängdes 38 av de 41 småfabrikerna. Av de 16 medelstora företagen återstodo 7 efter aktionen, medan av de 9 storföretagen blott 1 lades ned.

Särskilt hårt ha bl.a. beklädnads- och textilindustrierna drabbats. Det är känt, att nedläggningarna inom vissa textildistrikt ha varit mycket

omfattande, främst på platser, där även rustningsindustrin är starkt representerad. Härvid har man dock tillsett, att den regionala försörjningen icke alltför mycket rubbats, men i vissa områden synes under första halvåret 1942 omkring hälften av de i slutet av 1941 fortfarande upprätthållna företagen ha nedlagts.

För att åstadkomma en total mobilisering inom näringslivet inleddes i början av 1943 ytterligare en koncentrationsväg. I slutet av januari påbjöd riksekonominministern kraftiga koncentrationsåtgärder inom handeln, hantverket och restaurangväsendet. Krigs- och livsviktiga företag voro givetvis i första hand undantagna, men aktionen synes i övrigt ha gått fram mycket rigoröst, i synnerhet inom handeln. Hantverket drabbades ej så hårt, då en stor del av företagen voro omställda till krigsproduktion, och då hänsyn togs till befolkningens behov av reparationer av olika slag. Såväl inom handeln som hantverket har man icke blott inriktat sig på nedläggning av de berörda företagen, utan man har även i många fall eftersträvat en sammanslagning av olika företagenheter.

Även på ett stort antal andra områden ha koncentrationsåtgärder i större skala igångsatts eller tidigare påbörjade åtgärder vidare fullföljts. Så har en allmän koncentrationsprocess inletts inom cementindustrin, där kapaciteten i början av året i genomsnitt utnyttjades endast till 40 % och i vissa fall endast till 15 %. Man avser att koncentrera cementproduktionen till ett mindre antal moderna och ur transportsynpunkt gynnsamt belägna verk, vilka skola sysselsättas till omkring 80 % av deras kapacitet. Inom tryckeribranschen genomföres även en koncentration till de större företagen, vilka samtidigt specialiseras på vissa uppgifter.

Koncentrationsprocessen har i många fall även ägt rum i form av frivilliga sammanslagningar såsom ofta genom fusioner av storföretag. Det måste här givetvis bortses från vissa finanstransaktioner, som även äga rum under normala förhållanden. Ett stort antal frivilliga sammanslagningar ha emellertid framkallats av krigsförhållandena och ha genomförts i syfte att åstadkomma kostnadssänkningar genom bättre utnyttjande av kapaciteten, förlängning av serier och dylikt.

Det må slutligen hänvisas till att i samband med strävandena att höja näringslivets effektivitet mångahanda organisatoriska och förvaltningsmässiga förändringar av betydande mått ha vidtagits. Sålunda har bl.a. en organisatorisk koncentration genomförts genom tillämpande av kartellartade sammanslutningar med betydande befogenheter (Gemeinschaftswerke, Reichsvereinigungen, Lenkungsverbände). Dylika och andra organisatoriska åtgärder ha erhållit särskilt stor betydelse sedan man under 1942 gått in för att öka näringslivets bestämmanderätt och ansvar i

krigsekonomiska frågor. En närmare behandling av detta ämne torde emellertid ligga utanför ramen för denna artikel.

*Produktionens rationalisering,
standardisering och förenkling*

Då det nationalsocialistiska partiet övertog makten i Tyskland, hade rationaliseringen inom den tyska industrien redan nått ganska långt. Under den s.k. rationaliseringsepoken åren 1926—1929 moderniserades stora delar av den tyska industrien efter amerikanskt mönster. Då arbetslösheten 1936 hade nått normal omfattning och den krigsviktiga produktionen avsevärt utvidgades, erhöll även rationaliseringsarbetet nya impulser. Sedan krigsutbrottet ha arbets- och materialbesparande tillverkningsmetoder fått särskild betydelse och myndigheterna ha med hjälp av både indirekta och direkta åtgärder främjat rationaliseringen inom produktionen för såväl civila som militära ändamål.

Rationaliseringen var av vikt ej blott för täckningen av de civila och statliga behoven utan i den mån den medförde stabilitet eller sänkning av de totala kostnaderna också ur penningpolitisk och statsfinansiell synpunkt. Den hårda prispolitiken ledde i många fall på indirekt väg till en förlängning av tillverkningsserierna eller till andra kostnadssänkande metoder. I syfte att bl.a. påskynda rationaliserings- och koncentrationsprocessen även inom rustningsindustrien, vidtogs i början av 1942 med införandet av fasta enhetspriser en avsevärd skärpning av prispolitiken på detta område. Företag, som kunde leverera till de fastställda enhetspriserna, befriades från krigsvinstskatt, varigenom en viss rationaliseringspremie tillerkändes dem. Företag, som måste betinga sig högre pris, löpte däremot hädanefter risk att bli avstängda från offentliga beställningar och därmed tillika mista sina rättigheter i fråga om tilldelning av arbetskraft, råvaror m.m.

Vid sidan om den tekniska rationaliseringens stegring spelade standardiseringen och tillverkningens förenkling en viktig roll vid produktionens anpassning till de ökande kraven. I detta avseende ha inom ett flertal industrigrenar stora besparingsmöjligheter förelegat, vilka etappvis kommit att utnyttjas. Man väntade sig härigenom även kunna uppnå att produktionen inom de berörda områdena skulle bli mera seriebetonad.

I samband med de nedläggningsåtgärder, vilka under kriget fortlöpande ha ägt rum, har man i många härför lämpliga branscher samtidigt standardiserat den återstående produktionen såsom skedde redan strax efter krigsutbrottet inom tvål- och tvättmedelsindustrien.

I särskilt hög grad ha standardiseringsmöjligheterna utnyttjats sedan den skärpta ekonomiska mobiliseringen och koncentrationen under 1942. Förutsättningarna för standardiseringen voro gi-

vetvis särskilt gynnsamma inom industrier, där ett större antal olika kvaliteter samtidigt tillverkades. Rationaliseringen behövde emellertid i dylika fall icke innebära en standardisering av hela marknaden. Avsevärda effektivitetsvinster kunde åstadkommas genom specialisering på vissa kvaliteter inom olika företag. På detta sätt behövde den enskilde konsumentens urvalsmöjligheter ej i nämnvärd grad reduceras.

En specialisering av denna art synes under 1942 ha genomförts inom den tyska beklädnadsindustrien. Man ansåg, att förekomsten av talrika kvaliteter och sorter skulle möjliggöra, att man genom specialisering av produktionen inom vissa upprätthållna företag skulle kunna nedlägga ytterligare ganska många enheter, utan att därför utbud eller urval av beklädnadsartiklar komme att väsentligen rubbas. Det bestämdes sålunda, att i fortsättningen företag med upp till 80 anställda endast skulle få tillverka en varugrupp, såsom exempelvis bland damkläder endast damkappor e.d. Det högsta antal varugrupper, som ett företag erhöill rätt att tillverka, utgjorde tre och denna rätt tillkom endast företag med över 240 anställda.

Standardiseringen och specialiseringen synes sedan början av 1942 ha sträckts till snart alla områden och även i ökad utsträckning ha tillämpats inom de branscher, där dylika åtgärder redan tidigare företagits. Standardiseringen av tyger och mönster inom textilindustrien har sålunda drivits mycket långt och detta i särskilt hög grad i fråga om tyger för arbetskläder.

På så sätt har inom textilindustrien i viss mån en komplettering erhållits till specialiseringen inom beklädnadsindustrierna. På ett nära liggande område, nämligen inom tillverkningen av underkläder, har likaledes standardiseringen genomförts med stor skärpa.

Bland de talrika exemplen på övriga områden må standardiseringen inom glas- och maskinindustrierna omnämnas. Inom glasindustrien har mekaniseringen kraftigt utvecklats samtidigt som antalet producerade glastyper reducerats till ett minimum. Medan före kriget omkring 12000 olika typer av glasinstrument och kemisk-farmaceutiska glasvaror framställdes, tillverkas numera endast ca 600 typer. Inom maskinindustrien har antalet framställda maskintyper gått ned från 3637 till 1011 typer, alltså med icke mindre än 72 %.

Rustningsindustrien är givetvis predestinerad för serietillverkning av standardtyper, men även här har man ansett nödvändigt att höja effektiviteten genom ytterligare rationalisering och uniformering av tillverkningen. Av stor vikt för höjandet av den allmänna tekniska nivån inom detta område har påbudet om utbyte av erfarenheter och patenter varit, ett utbyte som sedan 1942 systematiskt bedrivits genom särskilda organisationer ("Hauptausschüsse", "Industrieringe").

Av intresse i detta sammanhang äro även olika detaljanvisningar som på olika områden lämnats för produkternas utförande. Sålunda skola onödiga utsmyckningar på vissa varutyper undvikas. Detta gäller bland annat vissa maskiner och cyklar. Ett steg längre i denna riktning går uppmaningen, att kvaliteten på vissa varor skall begränsas till ett minimum, som icke inskränker föremålets funktionsduglighet. Intressanta äro även de försök som ha gjorts att i större utsträckning omställa vissa delar av industrien och hantverket på reparationsarbete, vilket blivit allt viktigare ju mera tillgången på nytillverkade konsumtionsvaror inskränks.

Det må vidare hänvisas till en förordning från april 1941, som förbjuder alla företag att fortsätta eller påbörja några som helst förberedelser för kommande fredstid. Alla krafter skola sålunda med yttersta konsekvens vara inriktade på krigsansträngningarna.

England

Koncentrationsplanen

I England hade inkallelserna och rustningsproduktionen under krigets första skede ännu icke nått en större omfattning, än att behovet av arbetskraft i huvudsak kunde tillgodoses ur den stora reserven av öppet arbetslösa eller ur de lätt-tillgängliga, dolda reserver, som normalt finnas på en fri arbetsmarknad. Allteftersom under krigets gång upprustningen forcerades och inkallelserna ökades, uppstod emellertid en knapphet på arbetskraft, som medförde en allt allvarligare spänning mellan arbetsmarknadens militära och civila sektorer.

Omställningen på arbetsmarknaden befrämjades av de regleringar, som successivt genomfördes med främsta syfte att spara råvaror. Rustnings- och exportindustrierna bereddes därvid prioritet framför den civila produktionen för hemmamarknaden. I juni 1940, då krigshändelserna började sätta djupare spår i landets försörjning, och rustningsbehovet kraftigt tilltog, genomfördes även medelst indirekta åtgärder en betydande inskränkning av den civila konsumtionen. Genom "Limitation of Supplies Order" underkastades sålunda försäljningen från fabrikanter och grosshandlare inom en rad civila branscher en avsevärd begränsning.

I början av år 1941 framstod det allt klarare, att en mera fullständig mobilisering av landets produktivkrafter var nödvändig, om rustningsprogrammet skulle kunna genomföras i tillräckligt snabbt tempo. Att detta mål endast kunde uppnås med mera radikala metoder, än man tidigare velat tillgripa, blev även tydligt. Som ett led i en sådan intensifierad rustningspolitik beslöt man att genomföra den plan till koncentration av industriproduktionen, som redan länge hade varit föremål för diskussion.

Genom "Limitation of Supplies Order" hade kapaciteten i ett stort antal företag kommit att utnyttjas endast delvis. Enligt den nu framlagda planen skulle den civila produktionen koncentreras till ett mindre antal företag och samtidigt ytterligare inskränkas. De mindre effektiva företagen skulle läggas ned för att tekniskt mera högtstående anläggningar skulle kunna utnyttjas till sin fulla kapacitet. De nedlagda företagens produktion skulle genom fria överenskommelser företagen emellan helt eller delvis överföras till s.k. kärnföretag ("nucleus firms"). Staten förbehöll sig dock rätten att från bransch till bransch ange, i vilken utsträckning koncentrationen hade att ske, och även att genom tvångsåtgärder ingripa i de fall, då de frivilliga koncentrationsåtgärderna icke skulle leda till önskat resultat.

Planens huvudsyfte var att genom koncentrationen frigöra främst arbetskraft men även råvaror, maskiner samt fabriks- och lagerlokaler till förmån för försvars- och exportproduktionen. Industrien skulle bli "i stånd att tillverka den varumängd, som behövdes för att tillgodose statens beställningar, största möjliga exporthandel och befolkningens minimibehov".

Koncentrationsåtgärdernas omfattning

Koncentrationsåtgärderna igångsattes i stor omfattning i april 1941 och — med undantag för vissa avbrott — fullföljdes de med betydande skärpa omkring ett år framåt. Därmed var koncentrationsprocessen på flertalet väsentliga områden avslutad, men den har härefter likväl efter behov fortgått inom mindre viktiga branscher eller sådana branscher, som tidigare ansetts vara mindre lämpliga för koncentrationsåtgärder. Koncentrationen har emellertid icke kunnat genomföras endast på frivillighetens väg utan myndigheterna ha i många fall måst anlita tvångsåtgärder såsom indragning av tilldelningen av råvaror och arbetskraft samt beslag av fabrikena.

Koncentrationen var från början planerad att främst omfatta de 4 000 civila företag, vilka underkastats "Limitation of Supplies Order" och som till följd härav endast uppvisade begränsad sysselsättningsgrad. Man gjorde emellertid — åtminstone under år 1941 — undantag för ett stort antal mindre företag, då man ansåg, att en sammanslagning av dem skulle medföra större besvär för myndigheterna och allmänheten än som stod i rimlig proportion till nyttan för försvarsproduktionen; detta gällde exempelvis möbel- och beklädnadsindustrien. Så småningom har dock koncentrationsprocessen efter behov utvidgats betydligt utöver den först påtänkta begränsningen och även en stor del av de mindre företagen har etappvis underkastats koncentrationsåtgärderna.

Koncentrationsåtgärder företogs inom flertalet

* "Concentration of Production", utgiven av Board of Trade mars 1941 (Cond. 6258).

industrigrenar, bland vilka särskilt må nämnas: textilindustrin, vissa grenar av järn- och stålindustrin, den kemiska industrin samt industrierna för tillverkning av lergods, mattor, korkmattor, lädervaror, skodon, trävaror och papper.

Bomullsindustrin i Lancashire var den första industri, där koncentrationsåtgärderna i stor skala genomfördes. Redan i början av maj 1941 — alltså omkring två månader sedan koncentrationsplanen offentliggjorts — hade koncentrationsförslagen granskats för 172 av 401 spinnerier; 111 av dessa företag hade godkänts som kärnföretag och 61 fabriker hade stängts. I början av juli 1941 hade antalet stängda fabriker nära tredubblats. Även vid väverierna hade koncentrationen vid denna tidpunkt framskridit långt, och inom hela bomullsindustrin hade ca 50 000 arbetare frigjorts eller en femtedel av de arbetare, som voro sysselsatta inom dessa industrier, när koncentrationen påbörjades.

Inom övriga branscher, företrädesvis sammansatta av medelstora och mindre företag, genomfördes koncentrationen däremot i regel i relativt långsam takt; detta gällde exempelvis industrierna för tillverkning av lädervaror, leksaker och sportartiklar samt vissa grenar av den mekaniska industrien.

Enligt uppgifter, som den brittiske handelsministern Dalton lämnade i våras, ha sedan koncentrationsåtgärdernas början till slutet av mars 1943 omkring 70 industribranscher underkastats prövning och ca 2 800 fabriker stängts. Härigenom frigjordes 235 000 arbetare samt 5,7 Mm² i fabriks- och lagerutrymme. Härvid hade emellertid omkring 80 % av dessa resultat uppnåtts redan i mars 1942. Dalton påpekade vid samma tillfälle, att koncentrationsåtgärder fortfarande fullföljdes med avseende på beklädnadsindustrin och tryckeribranschen.

Krigsbetingad standardisering

Även i England ha rationaliseringsåtgärder av olika slag givetvis spelat en viktig roll, när det har gällt att hushålla med de begränsade produktionskrafterna. Genom sammanslagning av företag i samband med koncentrationen uppnåddes i många fall en förlängning av tillverkningsserierna inom de mest moderna företagen. Stora ansträngningar ha bl.a. även gjorts för att åstadkomma en ändamålsenlig standardisering av produktionen.

År 1941, alltså samma år som koncentrationsplanen började förverkligas, framlade Board of Trade även en plan för en standardisering av produktionen i större skala. Ett flertal orsaker ha givit upphov härtill, såsom framförallt bristen på arbetskraft, råvaror och tonnage. Man avsåg att i möjligaste mån inskränka åtgången av de knappa produktivkrafterna och samtidigt att tillförsäkra allmänheten en försörjning med goda standardiserade varor (utility goods) och planerade att dy-

lika varor skulle tillverkas i en omfattning motsvarande ett årsvärde av över 300 miljoner pund, beräknat i 1941 års priser.

Standardiseringsplanen genomfördes redan i mitten av år 1941 och tillämpades delvis som självständig aktion och delvis i samband med koncentrationsåtgärderna. När standardiseringsåtgärderna förknippades med koncentrationen skedde detta i regel på så sätt, att endast sådana företag erhöles rättigheter att bedriva verksamhet som "kärnföretag", vilka accepterade standardiseringsföreskrifterna. I de flesta fall ha samtidigt med standardiseringen även priserna i viss mån reglerats. Denna av myndigheterna påbjudna standardisering infördes först inom beklädnadsbranschen, och den har på detta område fullföljts med så stor skärpa, att den numera omfattar över 80 % av den totala tillverkningen. Standardiseringspåbuden ha sedermera tillämpats på ett stort antal områden. Ett annat exempel är införandet av enhetsmöbler, varvid möbelindustrin samtidigt erhöles enhetliga direktiv rörande kostnadskalkylerna. De företag, i regel mindre enheter, som icke kunde arbeta under de påbjudna förhållandena, stängdes. Möbelindustrin tillhörde, såsom tidigare nämnts, de branscher, för vilka undantag gjordes under första koncentrationsvågen, därför att de huvudsakligen bestodo av småföretag.

Slutord

Av ovan lämnade uppgifter torde framgå att koncentrations- och rationaliseringsåtgärderna under kriget erhållit ganska avsevärda dimensioner, vartill hänsyn bör tas, när det gäller att bedöma de berörda ländernas omställningsproblem efter kriget. Både i Tyskland och i England har man inriktat sig på, att den av kriget betingade koncentrationen inom näringslivet åter skall upphävas, när freden kommer, och i båda länderna ha åtgärder vidtagits för att säkerställa återgången till fredsförhållandena. Det torde emellertid vara tänkbart att i många fall de ingripande förändringar, som koncentrationsåtgärderna ha medfört och som ofta bestått i flera år, komma att bli permanenta efter kriget och därmed föranleda vissa blivande strukturförskjutningar inom industrien.

Omställningen kommer för de krigförande länderna att bli än mera svårartad i den mån koncentrationen även åtföljts av förändringar i industriens lokalisering, vilka företagits med hänsyn till strategiska och andra av kriget framkallade orsaker. I båda länderna har sålunda koncentrationen genomförts med hänsyn till krigsindustriella behov, och samtidigt ha även livs- och krigsviktiga industrier flyttats till av luftkriget mindre berörda områden. I England har dessutom sedan oktober 1942 en ny industriell lokaliseringsplan börjat omsättas i praktiken, varvid det huvudsakliga syftet synes ha bestått i en

rationell geografisk fördelning av krigsindustrin allt efter de olika områdenas tillgångar på produktiva resurser.

Den våldsamma rationaliseringsprocessen inom de krigförande staternas industri kommer säkerligen att i ej ringa utsträckning påverka dessa länders omställning till fredsproduktion och de framtida konkurrensförhållandena på världsmarknaden. Vid ett bedömande av efterkrigstidens industriella förhållanden måste givetvis även bombkrigets avsevärda verkningar tas i beräkning.

Böcker

DK 338.98(048)

Stat och näringsliv, av dr MAURITZ BONOW. Kooperativa Förbundets Bokförlag, Stockholm 1943. 279 s. 3,75 kr.

I sin nyligen, till den konsument-kooperativa rörelsens årliga kongress som ett officiellt dokument utgivna bok "Stat och näringsliv" framhåller dr Mauritz Bonow — som tidigare, i sin bok om "Kooperationen och folkförsörjningen" varit inne på samma problem — huru uttrycken "statliga ingrepp i näringslivet" eller "åtgärder av det allmänna" etc., vilka flitigt komma till användning i den offentliga debatten, med nödvändighet lida av den oklarhet, som alltid vidlärer allmänna och vaga begreppsbestämningar. En distinktion bör verkställas i fråga om olika former av statliga åtgärder. Framför allt är detta av betydelse, emedan den totalitära samhällsaskådningens arbetsmetoder ju framför allt bestå i en genomförd reglering av det ekonomiska livets alla områden. Det värdefullaste i denna värdefulla bok är det parti i framställningen, vari författaren söker nå fram till ett kriterium av mera allmänligt natur på de statliga ekonomiska åtgärderna i demokratiska länder till skillnad från den auktoritära statsplaneringen på det ekonomiska livets område. Författaren kommer här, efter en noggrann genomgång och analys av de olika åtgärderna på den ekonomiska statsregleringsområde i vårt land under de tjugo åren mellan de två världskrigen, till den slutsatsen, att dessa åtgärder haft till syfte att påverka de allmänna betingelserna för det ekonomiska livet för att nå största möjliga produktionsvolym och högsta möjliga nationalinkomst på längre sikt samt fått den *verkan*, att de så alltså grundläggande förutsättningarna för företagsmheten förskjutits i den ena eller andra riktningen men däremot i det övervägande antalet fall icke inneburit, att konkurrensbetingelserna för olika företag och företagsformer inom samma bransch påverkats. Företagsfriheten eller den ekonomiska rörelsefriheten i vidare bemärkelse har bevarats.

Detta hindrar icke, att krav på statliga ingripanden av helt annan karaktär framförts, nämligen på konkurrensreglerande åtgärder av det slag, som under mellankrigstiden kommit till stånd även i demokratiska länder som mer eller mindre genomtänkta utslag av efterapningslusta beträffande regleringarna i de totalitära länderna. Förespråkarna för tvångskarteller och organisationstvång inom industrien samt nyetableringsspärr, respektive förbud för vissa distributionsformer att starta nya butiker inom varudistributionen ha dock varit relativt fåtaliga. I de officiella ställningstaganden till dessa krav, som gjordes före krigsutbrottet, avvisades de också i allmänhet med principiella hänvisningar till den utomordentliga betydelsen av företagsfrihetens bibehållande. Detta var t.ex. fallet med den s.k. mammututredningen, där tvångskarteller endast i ett sammanhang bragtes på tal som en rekommendation för exportindustrin, med otvetydiga reservationer, samt

i den utredning, som företogs med anledning av de från den enskilda detaljhandeln framförda kraven på åtgärder mot enhetsprisaffärerna och vissa andra stordriftsföretag inom varudistributionen (den s.k. Epa-utredningen). Inom de flesta lager av den svenska företagsvärlden var man fullt på det klara med att statligt auktoriserade tvångssammanslutningar av producenter eller distributörer måste komma att leda till ett korporativistiskt samhällsskick eller i varje fall till en genomförd centralisering av företagslivet under statens herravälde, detta alldeles oavsett om riksdagen bygges upp på korporativistisk basis eller icke.

I vårt land var alltså, som redan nämnts, den ekonomiska rörelsefriheten vid krigets utbrott bibehållen i bemärkelsen av bevarad företagsfrihet, bibehållen konkurrenskaraktär hos folkhushållet i syfte att betrygga effektiviteten av de ekonomiska ansträngningarna, frihet på arbetsmarknaden och frihet för de organisationer, som genom sin ekonomiska verksamhet sträva efter att i enlighet med den demokratiska statens egna syften förbättra tillbakavänta folkgruppers villkor. De statliga åtgärder, som under 30-talet rört sig på konjunkturpolitikens, skattepolitikens och socialpolitikens områden, hade väl varit föremål för olika åsikter inom skilda politiska grupperingar, men man kunde icke ifrågasätta, att de på något sätt berövat den svenska staten dess demokratiska grundkaraktär. Helt annorlunda har utvecklingen förlupit efter krigsutbrottet. Den i detalj gående reglering och dirigerings av det ekonomiska livet, omfattande såväl utrikeshandeln som industrien och jordbruksproduktionen, som kommit till stånd i vårt land efter 1939, har medfört, att tvångsekonomin gjort sitt inlägg även hos oss. Den mycket ingående, objektivt och sakrikt utförd genomgång av de skilda åtgärder på krigshushållningens område i Sverige efter krigsutbrottet, som författaren företagit, visar, huru vissa av de under kriget vidtagna regleringsåtgärderna såväl till form som till innehåll utgöra direkta paralleller till motsvarande åtgärder, som vidtogos i en rad diktatorländer före kriget. Åtgärder, direkt riktade mot den principiellt hävdade företagsfriheten, ha kommit att ingå i lagstiftningen, såsom t.ex. föreskriften om organisationstvång i prisregleringslagen, vilken även innehåller stadganden om nyetableringsförbud. Råvaru- och produktionsregleringar av skilda slag ingripa också på samma sätt som i auktoritära länder i produktionslivets frihet. I stort sett gör sig dock den skillnaden gällande, att dessa regleringar utgöra ett band av ungefär samma betydelse på allas handlingsfrihet, medan nyföretagsmhetsregleringarna alltid äro av monopolistisk natur. Det kan nu beträffande alla dessa tvångsåtgärder i krigshushållningens tecken sägas, att de i allmänhet icke vidtagits förrän krigsförhållandenas särskilda natur (varuknapphet, tillförselsvärigheter, vikten av en rättvis konsumtionsfördelning) framträtt och att den tysta förutsättningen för deras vidtagande varit, att de skulle äga temporär natur. Skillnaden mot parallella åtgärder i de auktoritärt organiserade länderna ligger däri att medan den detaljerade statliga regleringen av näringslivet i diktatorländerna kan sägas utgöra ett naturligt uttryck för den i dessa länder härskande samhällsaskådningen, betraktas i de demokratiska länderna den nuvarande utvidgningen av statens inflytande över det ekonomiska livet som en ren krigstidsföreteelse.

Det är av allra största betydelse — och detta är i eminent grad kontentan av författarens framställning — att denna syn på det tvångsorganiserade näringslivet bibehålles och att kravet på statsregleringens avveckling framföres med samma röststyrka och övertygelse, när man efter krigets upphörande ställes inför de praktiska möjligheterna att förverkliga kravet på tvångsåtgärdernas avskrivning så fort ske kan — dvs. så fort varutillförseln till landet kommer i gång igen och obeskuren tillgång på arbetskraft och andra produktionsresurser inställer sig. Det ligger i